

Public Policy and Social Cohesion: A Critical Reappraisal of Post–Iran–Iraq War Policies

Ali Yousofi *

Professor of Sociology, Department of Social Sciences,
Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi
University of Mashhad, Mashhad, Iran

Rohollah Eslami

Associate Professor of Political Science, Department of
Political Sciences, Faculty of Law and Political
Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad,
Iran

Abstract

The present article is written with the aim of critically reassessing the position of social cohesion in Iran's public policymaking during the post–Iran–Iraq war period. Over the past four decades, Iranian society has repeatedly experienced political, economic, and social shocks and crises. Although these crises have at times activated social capital and generated short-term solidarity, weak institutional trust and the absence of structural reforms have prevented the consolidation of sustainable social cohesion. The findings of the present study, derived through a theoretical and secondary analysis approach, indicate that the cycle of social cohesion and social resilience in Iran inherently unstable and intermittent. During periods such as the Reconstruction and Reform eras, infrastructure development policies, the expansion of higher education, relative improvements in social welfare, and the strengthening of the middle class contributed to higher levels of trust, participation, and social optimism, thereby fostering greater cohesion. By contrast, the suspension of reforms, the dominance of ideological approaches over national interests, political centralization, the erosion of civic life, and the neglect of social demands in subsequent years have led to the depletion of social capital, declining national

* Corresponding Author: yousofi@um.ac.ir

How to Cite: Yousofi, A., Eslami, R. (2025). Public Policy and Social Cohesion: A Critical Reappraisal of Post–Iran–Iraq War Policies, *Quarterly Journal of Social sciences*, 32(110), 185-218. DOI: 10.22054/qjss.2026.90563.2953

Original Research

Accepted: 30/01/2025

Revised: 14/01/2026

Received: 22/12/2025

eISSN: 2538-2772

ISSN: 1735/1162

belonging, the spread of administrative corruption, and the deepening of social cleavages. This instability stems from a centralized and non-reflexive policymaking structure, the predominance of short-term security-oriented perspectives, and the lack of structural justice. Accordingly, rebuilding social cohesion requires a transition toward learning-oriented and participatory governance, alongside strengthened institutional trust, transparency, social justice, and the adoption of rational, Iran-cantered policies.

Keywords: Public policymaking; social cohesion; social resilience; learning and participatory governance.

Extended Abstract

Introduction

The present article is written with the aim of critically reassessing the position of social cohesion in Iran's public policymaking during the post-Iran-Iraq war period. An analysis and reflective review of public policies implemented between 1989 and 2021 indicate that the condition of social cohesion in Iran is shaped more than by any other factor by the quality, logic, and orientation of public policies pursued over recent decades. The findings show that although, particularly in the early postwar years, certain policies in infrastructure development, the expansion of higher education, and selected welfare measures contributed to a relative improvement in social conditions, these achievements failed to translate into durable social cohesion. The absence of sustained institutional reforms, combined with the dominance of short-term and ideologically driven decisions, prevented the consolidation of long-term cohesion. The suspension of reforms, the prioritization of ideological interests over national interests, the marginalization or exclusion of elites and experts, the weakening of an inclusive national identity in favor of ethnic-centered tendencies, and the adoption of costly and tension-producing foreign policies have gradually eroded social capital and weakened the middle class. Consequently, social cohesion in Iran over recent decades has been less the outcome of rational planning than the result of imprudent decisions and neglect of national priorities.

The results further indicate that the instability of social cohesion is not merely a consequence of external shocks or episodic crises, but is deeply rooted in institutional structures and policymaking approaches. In many instances, social cohesion has been activated only temporarily and emotionally, particularly during periods of crisis, and has quickly dissipated afterward due to the lack of institutional mechanisms capable of generating and sustaining trust. Accordingly, the study emphasizes the necessity of adopting a set of scientific and practical strategies to rebuild social cohesion. The first pillar of these strategies is the strengthening of Iran-centered social policies—policies grounded in Iran's history, culture, and geography. Owing to its long-standing legacy of coexistence among diverse ethnic and religious groups, Iran possesses significant potential for social cohesion; however, this potential can only be realized when

policymaking moves away from short-term and ideological logics and is organized around the concept of the “Iranian nation.”

Within this framework, the reinforcement of Iranian thought and culture occupies a central position. Attention to the Persian language, Iranian art, literature, and philosophical traditions not only serves as a unifying force among ethnic and social groups, but can also function as a form of cultural capital that strengthens national cohesion and enhances Iran’s active presence in the global arena. At the same time, reforming economic policies is identified as a fundamental prerequisite for sustainable social cohesion. Moving away from rent-seeking, populist, and non-transparent models toward a knowledge-based economy founded on sustainable development and social justice is presented as the only viable path to strengthening the middle class and reducing structural corruption. In this perspective, economic justice is not limited to the distribution of resources; rather, it requires equal opportunities, economic stability, and institutional transparency.

Foreign policy is also addressed as a key variable influencing internal cohesion. A return to a rational and interaction-oriented foreign policy, based on the principle of balance—neither isolation nor dependency—can reduce domestic costs while fostering social hope and a sense of national belonging. Replacing ideological confrontation with scientific, cultural, and diplomatic engagement would not only improve Iran’s position in the international system but also contribute to greater social cohesion at home.

Another major recommendation concerns the strengthening of the public sphere and civil society institutions. The expansion of civil liberties, support for voluntary and non-governmental activities, the promotion of tolerance and pluralism, the development of inclusive and interactive public spaces, and the avoidance of polarizing policies are identified as essential preconditions for institutional trust and social participation. Without genuine civil society participation and sustained social dialogue, social cohesion cannot transcend a temporary or fragile state.

In the second set of recommendations, the study focuses on stabilizing the positive cycle of social cohesion and national resilience. It demonstrates that the persistence of a flawed cohesion–resilience cycle in Iran is directly linked to the characteristics and quality of public policymaking. To address this problem, the study

calls for a comprehensive revision of policies at three levels: structure, process, and content. At the structural level, excessive centralization, top-down decision-making, and sectoral fragmentation have impeded the emergence of network-based and participatory governance, rendering state responses to crises episodic and devoid of institutional learning. As a result, social capital mobilized during crises tends to dissipate once the crisis subsides.

At the procedural level, the dominance of short-term and security-oriented considerations over social policymaking has eroded institutional trust and hindered the use of crises as opportunities for rebuilding trust and fostering social dialogue. A lack of transparency and accountability in responding to critical events exemplifies this procedural deficiency. Finally, at the substantive level, a widening gap between distributive justice and social inclusion becomes evident. Although policies may appear justice-oriented in form, structural inflation, chronic inequality, and ineffective welfare systems have intensified perceptions of injustice and undermined social cohesion.

The study concludes that transforming temporary and emotionally driven cohesion into sustainable social cohesion requires a fundamental transition from a “crisis management” model to a “learning and participatory governance” paradigm. Such a transition is only possible through the strengthening of institutional trust, transparency, distributive justice, and genuine civil society participation—conditions that can simultaneously enhance social cohesion and national resilience.

سیاست گذاری عمومی و انسجام اجتماعی: بازخوانی انتقادی سیاست های دوره پس از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران

استاد جامعه جامعه شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

علی یوسفی *

دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه
فردوسی مشهد، مشهد، ایران

روح الله اسلامی

چکیده

مقاله حاضر باهدف بازخوانی انتقادی جایگاه انسجام اجتماعی در سیاست گذاری عمومی ایران در دوره پس از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نوشته شده است. جامعه ایران در چهار دهه گذشته بارها با شوک ها و بحران های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مواجه بوده است؛ بحران هایی که اگرچه در مقاطع مختلف موجب فعال شدن سرمایه اجتماعی و همبستگی کوتاه مدت شده اند، اما به دلیل ضعف اعتماد نهادی و فقدان اصلاحات ساختاری، نتوانسته اند به انسجامی پایدار منجر شوند. یافته های تحقیق حاضر که به روش **تحلیل نظری و ثانویه** حاصل شده نشان می دهد چرخه انسجام و تاب آوری اجتماعی در ایران ماهیتی ناپایدار و متناوب دارد. در دوره هایی مانند سازندگی و اصلاحات، سیاست های توسعه زیرساختی، گسترش آموزش عالی، بهبود نسبی رفاه اجتماعی و تقویت طبقه متوسط، به افزایش اعتماد، مشارکت و امید اجتماعی کمک کرده و زمینه ساز انسجام بیشتر شده اند. در مقابل، تعلیق اصلاحات، غلبه رویکردهای ایدئولوژیک، تمرکزگرایی سیاسی و نادیده گرفتن مطالبات اجتماعی در سال های بعد، موجب فرسایش سرمایه اجتماعی، کاهش تعلق ملی، گسترش فساد و تعمیق شکاف های اجتماعی شده است. این ناپایداری ریشه در ساختار متمرکز سیاست گذاری، غلبه نگاه امنیتی کوتاه مدت و فقدان عدالت ساختاری دارد. بر این اساس، بازسازی انسجام اجتماعی نیازمند گذار به حکمرانی یادگیرنده و مشارکتی، تقویت اعتماد نهادی، شفافیت، عدالت اجتماعی و اتخاذ سیاست های ایران محور و عقلانی است.

کلیدواژه ها: سیاست گذاری عمومی؛ انسجام اجتماعی؛ تاب آوری اجتماعی؛ حکمرانی یادگیرنده و مشارکتی.

* نویسنده مسئول: yousofi@um.ac.ir

۱- طرح مسئله

جامعه ایران از زمان وقوع انقلاب اسلامی تاکنون همواره در معرض مجموعه‌ای از شوک‌ها و تکانه‌های درونی و بیرونی مختلف قرار داشته است؛ اولین آن‌ها رخداد انقلاب اسلامی و آخرین آن‌ها جنگ ۱۲ روزه بوده است و هر یک از این بحران‌ها و نوع مواجهه‌ای که با آن‌ها صورت گرفته به گونه‌ای بر چرخه انسجام اجتماعی^۱ - تاب‌آوری اجتماعی اثر گذاشته‌اند. بر اساس مرور منابع، انقلاب ۱۳۵۷ با بازتعریف قرارداد اجتماعی و بازآرایی نهادی، در آغاز موجب بسیج و همبستگی عمومی شد، اما با گذر زمان به چندپارگی ارزشی و فرسایش اعتماد منجر گردید (Bayat, 2013; Keddie, 2003)؛ جنگ هشت‌ساله تحمیلی عراق بر ایران (۱۳۶۷-۱۳۵۹) نیز دو اثر متضاد داشت: از یک‌سو سبب تقویت همبستگی از طریق بسیج مردمی و از سوی دیگر، باعث فرسایش منابع مادی و انسانی گردید. (Hiro, 1991; Workman, 1991)؛ شوک‌های طبیعی مانند زلزله‌های رودبار، بم و کرمانشاه بارها آزمون ظرفیت نهادی و اجتماعی بوده‌اند؛ هرچند کنش مردمی چشمگیر بوده، ضعف نهادی در مدیریت بحران تداوم یافته است. (Piran et al., 2015)؛ تحریم‌های اقتصادی و تورم مزمن با تضعیف عدالت و شمول اجتماعی، اعتماد نهادی را فرسوده‌اند. (Farzanegan, 2018; World Bank, 2018).

در سوی دیگر، سیلاب‌های ۱۳۹۸ و همه‌گیری کووید-۱۹ نشان دادند که سرمایه اجتماعی مردمی هنوز می‌تواند در شرایط بحرانی فعال شود (United Nations, 2019; Baqeri Lankarani et al., 2021). هم‌زمان، حوادثی چون سقوط پرواز اکرایی بر فراز تهران و اعتراضات ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۱ سطح بی‌اعتمادی عمومی و قطبی‌سازی اجتماعی را افزایش داده‌اند (Sadeghi Boroujerdi, 2023). بحران‌های زیست‌محیطی و خشکسالی نیز نارضایتی و احساس بی‌عدالتی منطقه‌ای را تشدید کرده‌اند (International Crisis Group, 2023). آخرین شوک یعنی جنگ ۱۲ روزه و تجاوز اسرائیل به ایران نیز گرچه

^۱Social cohesion

^۲Social resilience

در کوتاه مدت حس همبستگی و انسجام ملی را تقویت کرد، اما در ادامه، تردید نسبت به کارآمدی نهادها را افزایش داد.

این یافته‌ها در مجموع به وضوح نشان می‌دهد چرخه انسجام-تاب‌آوری در ایران ناپایدار و متناوب است؛ در هر بحران، بسیج و سرمایه اجتماعی به صورت مقطعی فعال می‌شود اما فقدان اصلاح ساختاری و ضعف اعتماد نهادی مانع تبدیل این سرمایه اجتماعی به انسجام پایدار می‌گردد و این امر خود ضرورت بازنگری جدی در سیاست‌گذاری عمومی را آشکار می‌سازد.

در میان شوک‌های وارده بر کشور در دوران جمهوری اسلامی، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران پر دامنه‌ترین و عمیق‌ترین شوکی بوده که با خسارت‌های مالی و جانی گسترده، آوارگی و فشارهای عدیده اقتصادی همراه بوده است. لذا با اتمام جنگ (۱۳۶۷)، سیاست‌گذاری عمومی در کشور می‌بایست هم‌زمان دو وظیفه کلیدی را ایفاء می‌کرد: بازسازی مادی و زیرساختی کشور و تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی. اهمیت این مسئله زمانی دوچندان می‌شود که توجه شود انسجام اجتماعی نه تنها عامل ثبات سیاسی است، بلکه پیش شرط توسعه اقتصادی و فرهنگی نیز محسوب می‌شود (Putnam, 2000). بعلاوه این دوره با تحولات چشمگیری نیز در عرصه سیاست داخلی، خارجی، اقتصادی و فرهنگی همراه بود که به طور مستقیم و غیرمستقیم بر انسجام اجتماعی اثر گذاشت. لذا پس از جنگ، دولت جمهوری اسلامی ایران وارد مرحله‌ای تازه از بازسازی اقتصادی، اجتماعی و سیاسی گردید. در این شرایط، نظام سیاست‌گذاری وظیفه داشت از طریق تدوین و اجرای سیاست‌های اجتماعی معین، بستر لازم را برای تقویت انسجام و کاهش تنش‌های درون جامعه فراهم کند (Esping-Andersen, 1990) و در عمل نیز سیاست‌گذاری عمومی نقش تعیین‌کننده‌ای در بازسازی جامعه، ترمیم شکاف‌های اجتماعی و ایجاد نظم جدید ایفا کرد که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

در ایران پس از جنگ تحمیلی (۱۳۶۷)، بحث انسجام اجتماعی به صورت صریح کمتر و در قالب مفاهیمی چون عدالت، کرامت انسانی، رفاه و کاهش نابرابری بیشتر

صورت‌بندی شده است؛ باین حال، برای بازخوانی انتقادی سیاست‌ها باید حداقل سه رکن انسجام (سرمایه، شمول و تحرک اجتماعی) را راهنمای تحلیل قرار داد.

مبنای قانونی و حقوقی انسجام اجتماعی در وهله نخست در متن قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران قابل‌ردیابی است؛ اصل ۱۹ از برابری حقوقی همه شهروندان فارغ از قوم و زبان سخن می‌گوید و اصل ۱۵، در کنار تأکید بر رسمیت زبان فارسی، استفاده از زبان‌های محلی در رسانه و آموزش ادبیات آن‌ها را مجاز می‌داند. این تصریحات، اگر به سیاست‌های قابل اندازه‌گیر ترجمه شوند، می‌توانند مبنایی برای تقویت شمول و سرمایه اجتماعی باشند. افزون بر آن، سند چشم‌انداز بیست‌ساله (افق ۱۴۰۴) با محوریت «سرمایه انسانی/اجتماعی» بر جایگاه پیوندهای اجتماعی در توسعه تأکید گذاشته و مسیر سیاست‌گذاری را در چارچوب برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ترسیم کرده است. پرسش محوری در این باره مربوط به شکاف میان نصوص قانونی و تجربه زیسته شهروندان است و آن این است که اهداف قانونی تا چه اندازه به نتایج ملموس یعنی به تقویت اعتماد، مشارکت و احساس عدالت در جامعه انجامیده است؟

در سطح اجرایی نیز برخی سیاست‌های کلان به صورت ضمنی به انسجام‌یاری رسانده‌اند. ازجمله، طرح تحول سلامت (۱۳۹۳) باهدف کاهش پرداخت از جیب مردم و حفاظت مالی که ارزیابی‌های منطقه‌ای سازمان جهانی بهداشت کاهش‌هایی در هزینه‌ای خانوارها پس از اجرا گزارش کرده‌اند چنین مداخلاتی، اگر پایدار و عادلانه تأمین مالی شوند، می‌توانند احساس عدالت و اعتماد نهادی را تقویت کنند. همچنین، اصلاح یارانه‌های انرژی ۱۳۸۹ همراه با پرداخت نقدی فراگیر - به‌عنوان یکی از وسیع‌ترین انتقال‌های نقدی ثبت‌شده - در کوتاه‌مدت به کاهش فشار معیشتی کمک کرد و از منظر شمول، تجربه‌ای مهم در بازتوزیع فراگیر به شمار می‌رود؛ هرچند دوام اثر آن زیر فشار تورم و نحوه تداوم هدف‌گیری، محل بحث پژوهشی باقی مانده است (Abdi et al.,

۱ آدرس اینترنتی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران:

<https://qavanin.ir/Law/TreeText/?IDS=6623702055317218729>

Out-of-pocket (OOP) payment

1025, p. ۲۰۱۹). اما در مقابل، برخی سیاست‌ها مانند خصوصی‌سازی‌های شتاب‌زده، تمرکزگرایی اداری و سیاست‌های تبعیض‌آمیز در توزیع منابع، عملاً به تضعیف انسجام اجتماعی و گسترش نابرابری‌ها منجر شدند (Harris, 2013).

با این حال، تجربه سه دهه اخیر نشان می‌دهد چالش‌های حکمرانی و نوسانات اقتصادی از تورم‌های مزمن تا شوک‌های قیمتی، اختلال در ارائه برخی کالاهای عمومی (در حوزه‌هایی مانند مسکن و محیط‌زیست) و کاستی‌های اجرای برخی اصول حقوقی (از جمله در زمینه زبان و مشارکت) گاه به فرسایش سرمایه اجتماعی و تشدید احساس نابرابری انجامیده است. به بیان دیگر، ایران هم‌زمان شاهد انباشت اسناد قانونی و برنامه‌ای ناظر بر عدالت و همبستگی بوده و نیز با شکاف اجرا/پیامد دست‌به‌گریبان مانده است. تقویت پایه‌های انسجامی جامعه از جمله مسئولیت‌های دائمی دولت بوده و لازم است به عنوان یک هدف فراگیر و بین بخشی، در اهداف و پیامدهای هر نوع سیاست‌گذاری‌های عمومی منظور و از اتخاذ سیاست‌ها و تدابیری که به تضعیف انسجام اجتماعی می‌انجامد پرهیز گردد.

بدین جهت، بازخوانی انتقادی سیاست‌های عمومی ایران پس از جنگ تحمیلی از حیث «میزان توجه به انسجام اجتماعی در سیاست‌گذاری عمومی»، «شناسایی سیاست‌های تقویت‌کننده یا تضعیف‌کننده انسجام اجتماعی» و همچنین «ارائه راه‌حل‌های سیاستی برای تقویت انسجام اجتماعی» بسیار ضرورتی است. بر این مبنا نوشتار حاضر در صدد است با تکیه بر منابع در دسترس به سه پرسش زیر درباره جایگاه انسجام در سیاست‌گذاری عمومی در ایران پس از جنگ به‌ویژه در بازه سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰، پاسخ روشن دهد:

۱. در نظام سیاست‌گذاری عمومی ایران پس از جنگ تا چه اندازه به انسجام اجتماعی توجه شده است؟

۲. کدام سیاست‌های عمومی در عمل به ارتقای انسجام اجتماعی و کدام سیاست‌ها به تضعیف انسجام اجتماعی انجامیده‌اند؟

۳. چه اصلاحاتی می‌توان در سیاست‌های عمومی کشور پیشنهاد کرد تا از رهگذر آن

انسجام اجتماعی در ایران تقویت شود؟

۲- چارچوب نظری

در ادبیات جامعه‌شناسی مفهوم انسجام اجتماعی با مفاهیم همبستگی اجتماعی^۱، ادغام/ یکپارچگی اجتماعی^۲ و وفاق اجتماعی^۳ قرابت و تداخل معنا دارند. چهار مفهوم مذکور در عین تفاوت بر معانی مشترکی دلالت دارند: همگی بر پایداری نظم اجتماعی و جلوگیری از فروپاشی دلالت دارند لکن انسجام، همبستگی و وفاق بیشتر به حالت‌های عادی جامعه مربوط‌اند و ادغام بیشتر به فرایندهای پویا و در طول زمان مربوط است. بعلاوه هر چهار مفهوم از طریق تقویت سرمایه اجتماعی (اعتماد، شبکه‌ها، هنجارهای مشترک) به هم پیوند می‌خورند. از میان چهار مفهوم مذکور «انسجام اجتماعی» یک «مفهوم چتری یا فراگیر» است که دلالت روشنی بر عناصر اصلی سه مفهوم دیگر دارد و ابعاد هنجاری (وفاق)، ساختاری/پیوندی (همبستگی) و فردی-اجتماعی (ادغام) را در خود جای می‌دهد. (Chan, J., To, H., & Chan, E. (2006) انسجام اجتماعی در ادبیات سیاست‌گذاری اجتماعی به فرایند مداومی اطلاق می‌شود که در آن رفاه، احساس تعلق و تمایل به مشارکت بر مبنای اعتماد متقابل، امید و هنجارهای همکاری مشترک جریان داشته باشد Council of Europe. (2005). انسجام یک مفهوم چندبعدی است که هر پژوهشگر یا نهاد علمی بنا به مقاصد تحلیلی، بخشی از ابعاد آن را برجسته می‌کند. در یک مرور کلی با تلفیق دیدگاه‌های کلاسیک و معاصر جامعه‌شناسی، ابعاد انسجام اجتماعی را می‌توان در چهار بعد زیر خلاصه کرد:

۱- بعد هنجاری- هویتی: وفاق ارزشی و هنجاری (Durkheim, 1951, 2014; Parsons,)

(۱۹۵۱) و احساس تعلق و هویت مشترک (Jenson, 1998; Chan et al., 2006)

۲- بعد اعتماد و سرمایه اجتماعی: میزان اعتماد میان افراد (اعتماد افقی) و به نهادها (اعتماد

^۱Social solidarity

^۲Social integration

^۳Social consensus

عمودی)، همراه با وجود شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای همکاری (Putnam, 2000; Council of Europe, 2005; OECD, 2011). اعتماد و سرمایه اجتماعی در ادبیات جامعه‌شناسی به عنوان «چسب اجتماعی» شناخته می‌شود (Chan et al., 2006; Putnam, 2000).

۳- بعد عدالت و شمول ساختاری: تحرک اجتماعی و دسترسی برابر به منابع و فرصت‌ها، کاهش نابرابری و جلوگیری از تبعیض و قطبی‌شدن اجتماعی (Council of Europe, 2005; OECD, 2011).

۴- بعد مشارکت مدنی-سیاسی: سطح و کیفیت مشارکت شهروندان در فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه، انجمن‌ها و فرایندهای سیاسی/کنش فعال شهروندی (Jenson, 1998; Council of Europe, 2005).

انسجام اجتماعی علاوه بر اینکه یک مفهوم «چندبعدی» است یک مفهوم «چندسطحی» نیز هست. در سوابق نظری و تجربی، انسجام اجتماعی در سطوح مختلف خرد، میانه و کلان تحلیل گردیده است: انسجام مبتنی بر وجدان جمعی و همبستگی اجتماعی در سطح خرد و کلان توسط دورکیم (Durkheim, 2014)؛ نظم اجتماعی از طریق وفاق ارزشی در سطح کلان (Parsons, 1951)؛ شاخص‌های تعلق، مشارکت و شمول در سطح خرد تا کلان (Jenson, 1998)؛ انسجام اجتماعی به عنوان «چتر مفهومی» در سطوح مختلف تحلیل (Chan et al., 2006)؛ اعتماد و سرمایه اجتماعی^۱ در سطوح خرد و میانه (Putnam, 2000)؛ انسجام به عنوان توان جامعه برای رفاه و جلوگیری از قطبی‌شدن در سطح کلان (Council of Europe, 2005)؛ شمول اجتماعی^۲، سرمایه اجتماعی و تحرک اجتماعی^۳ در سطح کلان (OECD, 2011, 2012) استفاده‌شده و مبنایی برای طراحی شاخص‌ها و پایش سیاست‌ها قرار گرفته و این امکان را فراهم آورده که اثر برنامه‌های عمومی نه فقط بر رشد اقتصادی، بلکه بر پیوندها و اعتماد اجتماعی نیز مورد ارزیابی قرار گیرد. بر این اساس ابعاد چهارگانه انسجام اجتماعی را می‌توان در سه

^۱Social capital

^۲Social inclusion

^۳Social mobility

سطح خرد، متوسط و کلان مطابق شرح زیر تحلیل نمود:

۱- سطح خرد: روابط فردی و گروه‌های کوچک

۲- سطح میانه: سازمان‌ها و نهادهای مدنی

۳- و سطح کلان: جامعه و نظام سیاسی-اقتصادی

با تقاطع ابعاد چهارگانه و سطوح سه‌گانه انسجام اجتماعی می‌توان به تصویر جامعی از عناصر مفهومی انسجام اجتماعی مطابق شرح جدول ۱ دست یافت.

جدول ۱. عناصر مفهومی انسجام اجتماعی

سطوح / ابعاد	بعد هنجاری-هویتی	بعد اعتماد و سرمایه اجتماعی	بعد عدالت و شمول اجتماعی	بعد مشارکت مدنی-سیاسی
سطح خرد (روابط فردی و گروه‌های کوچک)	هویت فردی و تعلق به گروه‌های کوچک (خانواده، محله)	اعتماد میان فردی؛ پیوندهای دوستی و شبکه‌های غیررسمی	احساس عدالت فردی در برخورداری از فرصت‌ها	مشارکت فرد در فعالیت‌های محلی و داوطلبانه
سطح میانه (سازمان‌ها و نهادهای مدنی)	هویت سازمانی/اجتماعی (عضویت در انجمن‌ها و گروه‌ها)	اعتماد نهادی در سطح سازمان‌ها و انجمن‌ها	عدالت نهادی در دسترسی به خدمات و منابع سازمانی	مشارکت از طریق انجمن‌ها، سازمان‌های مدنی و احزاب
سطح کلان (جامعه و نظام سیاسی-اقتصادی)	هویت ملی و وفاق ارزشی در سطح جامعه	اعتماد به نهادهای کلان (دولت، مجلس، قوه قضاییه، رسانه‌ها و...)	سیاست‌های بازتوزیعی، برابری اجتماعی و شمول اقلیت‌ها	مشارکت سیاسی در سطح ملی (انتخابات، رفراندوم)

مطالعه سیاست‌گذاری اجتماعی نیز خود نیازمند چارچوبی نظری است که بتواند نقش دولت رفاهی را در طراحی و اجرای سیاست‌ها توضیح دهد. سیاست اجتماعی^۱ شامل مجموعه‌ای از اقدامات، برنامه‌ها و تصمیمات دولت برای ارتقای رفاه عمومی، عدالت اجتماعی و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر است. این حوزه می‌تواند شامل سیاست‌های

آموزشی، بهداشتی، رفاهی، اشتغال، مسکن و بیمه‌های اجتماعی باشد (Alcock et al., ۲۰۱۶). در سطح نظری، سیاست اجتماعی خود زیرمجموعه‌ای از سیاست‌گذاری عمومی است که به مدیریت منابع، حل مسائل اجتماعی و توزیع عادلانه فرصت‌ها و مزایا می‌پردازد (Parsons, 1995). در نظریه‌های سیاست‌گذاری عمومی، دولت رفاهی به‌عنوان نهادی در نظر گرفته می‌شود که وظیفه آن نه تنها حفظ نظم اقتصادی و سیاسی، بلکه ارتقای عدالت اجتماعی، تأمین رفاه عمومی و تضمین همبستگی اجتماعی است (Esping-Andersen, ۱۹۹۰). به‌طور کلی، دولت رفاهی بر دو مؤلفه اساسی استوار است:

- ۱- سیاست اجتماعی به‌عنوان ابزار اصلی دولت برای مداخله در حوزه رفاه عمومی
- ۲- ساختار حکمرانی که جهت‌گیری، کیفیت و اثربخشی این مداخلات را تعیین می‌کند (Titus & Moss, 1974).

دولت رفاهی در ذات خود مبتنی بر سیاست‌های اجتماعی قدرتمند است؛ یعنی بدون سیاست اجتماعی، دولت رفاهی تحقق‌پذیر نیست. سیاست‌های اجتماعی شامل آموزش، بهداشت، بیمه‌های اجتماعی، رفاه و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر هستند که همگی به انسجام اجتماعی و کاهش نابرابری کمک می‌کنند (Alcock et al., 2016).

در صورتی که دولت رفاهی در قالبی دموکراتیک و شفاف سازمان‌دهی شود، سیاست‌های اجتماعی آن کارآمد و عادلانه خواهند بود. چنین دولتی می‌تواند ضمن گسترش عدالت اجتماعی، زمینه‌های مشارکت عمومی، اعتماد اجتماعی و مشروعیت سیاسی را تقویت کند (Korpi, W., & Palme, J. (1998)). در مقابل، اگر دولت رفاهی در ساختاری بسته، غیرشفاف و غیرپاسخگو عمل کند، سیاست‌های اجتماعی به‌جای ارتقای عدالت، به ابزاری برای توزیع رانت، تقویت طبقات خاص و ایجاد فساد نهادی تبدیل می‌شوند (Ramesh, 2004). الگوهای دولت رفاهی را می‌توان به سه دسته لیبرال، محافظه‌کار-شرکتی و سوسیال‌دموکراتیک تقسیم کرد. هر یک از این الگوها نوعی خاص از سیاست اجتماعی را به کار می‌گیرند که بر کیفیت حکمرانی و انسجام اجتماعی اثرگذار است (Esping-Andersen, G. (1990)).

چارچوب نظری حاضر بر این فرض استوار است که ارتباط میان دولت رفاهی و سیاست اجتماعی تعیین‌کننده کیفیت انسجام اجتماعی و کارآمدی سیاست‌های عمومی است. در صورتی که دولت رفاهی بتواند بر مبنای اصول دموکراتیک و شفافیت نهادی بازسازی شود، سیاست‌های اجتماعی آن به سمت تقویت انسجام اجتماعی حرکت خواهند کرد؛ در غیر این صورت، پیامدهایی چون فساد، رانت‌جویی، تعمیق شکاف‌های اجتماعی و در نتیجه تضعیف انسجام اجتماعی اجتناب‌ناپذیر خواهد بود.

۳- روش تحقیق

روش تحقیق حاضر را می‌توان تحلیل نظری و ثانویه معرفی کرد. بدین معنا که به دلیل فقدان یا عدم دسترسی به داده‌های تجربی مستقیم، استدلال‌ها بر پایه مرور نظام‌مند ادبیات علمی و تحلیل انتقادی آثار پژوهشگران معتبر بنا شده است. در این رویکرد، به جای تولید داده‌های اولیه، از هم‌گرایی مفهومی و تکرار الگوهای نظری در پژوهش‌های پیشین برای تقویت اعتبار مدعیات استفاده می‌شود. همان‌گونه که کرسول (تأکید می‌کند، مرور ادبیات می‌تواند به عنوان شواهد غیرمستقیم برای صورت‌بندی و پشتیبانی از استدلال‌های نظری به کار رود (Creswell, J. W. (2014)). همچنین، بین استفاده از منابع ثانویه معتبر را در پژوهش‌های تحلیلی و سیاست‌گذاری عمومی روشی موجه برای تبیین روابط علی می‌داند (Yin, R. K. (2018)). بنابراین، این مقاله با اتکا به تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های نظری موجود، تلاش کرده است انسجام منطقی و علمی مدعیات خود را تقویت کند.

۴- یافته‌ها

یافته‌های تحقیق حاضر متناسب با سه پرسش اصلی تحقیق درباره جایگاه انسجام در سیاست‌گذاری عمومی در ایران پس از جنگ هشت ساله به‌ویژه در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ در سه محور اصلی شامل «میزان توجه به انسجام اجتماعی در نظام سیاست‌گذاری عمومی»، «سیاست‌های تقویت‌کننده و یا تضعیف‌کننده انسجام اجتماعی» و «راه‌حل‌های

سیاستی برای تقویت انسجام اجتماعی» مطابق شرح زیر ارائه می‌گردد:

۱-۴ جایگاه انسجام اجتماعی در سیاست‌گذاری عمومی دولت در بازه زمانی

۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰

در دوران پس از جنگ، دولت‌های مختلف (هاشمی رفسنجانی، خاتمی، احمدی‌نژاد و روحانی) هر یک سیاست‌هایی را در حوزه‌های رفاهی، توسعه‌ای، فرهنگی و خارجی اتخاذ کردند که مطابق شرح زیر نتایج متفاوتی بر انسجام اجتماعی داشته است:

۱-۱-۴. سیاست‌های دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶): بازسازی و

توسعه زیرساختی

دولت هاشمی رفسنجانی پس از پایان جنگ با شعار «سازندگی» بر سر کار آمد. مهم‌ترین هدف این دولت بازسازی زیرساخت‌های تخریب‌شده و ایجاد پایه‌های اقتصادی برای توسعه بود. سیاست‌های کلیدی عبارت بودند از:

۱. توسعه زیرساخت‌های اقتصادی: سرمایه‌گذاری گسترده در حوزه‌های انرژی، حمل‌ونقل، سدسازی و شهرسازی که نه تنها بازسازی کشور را تسهیل کرد، بلکه زمینه رشد اقتصادی و افزایش اشتغال را فراهم آورد (Amir Ahmadi, 1990).

۲. تقویت طبقه متوسط: گسترش دانشگاه آزاد اسلامی و سیاست‌های آموزش عالی، موجب شد که آموزش و تحصیلات عالی از انحصار مراکز بزرگ خارج شود و به شهرستان‌ها و استان‌ها گسترش یابد. این امر نوعی تجدد و مدرنیته را به قلب جامعه ایرانی وارد کرد (Kadei, 2003).

۳. سیاست‌های رفاهی و توسعه روستایی: تمرکز بر توسعه روستاها، گسترش شبکه برق و آبرسانی و ایجاد خدمات عمومی، شکاف شهر و روستا را کاهش داد و به انسجام اجتماعی یاری رساند (Harris, 2003).

۴. سیاست خارجی متوازن: در حوزه سیاست خارجی، تلاش برای برقراری روابط با جهان عرب و کشورهای اروپایی صورت گرفت. این تعاملات، افزون بر تقویت جایگاه ایران در

نظام بین‌الملل، مشروعیت بیشتری برای دولت ایجاد کرد و بر انسجام داخلی تأثیر مثبت گذاشت. همان‌گونه که روح‌الله رمضانی در تحلیل سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران تأکید می‌کند، یکی از ویژگی‌های متمایز سیاست خارجی ایران، تلاش برای ایجاد توازن میان استقلال سیاسی، منافع ملی و تعامل با قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی است؛ توازنی که در دوره‌های مختلف به‌عنوان عامل مشروعیت‌زا و انسجام‌بخش عمل کرده است (Ramezani, 1986).

به‌طور کلی، دوره سازندگی با تمرکز بر بازسازی اقتصادی پس از جنگ، به شکل‌گیری یک طبقه متوسط جدید انجامید که حامل ارزش‌هایی چون عقلانیت اقتصادی، تحرک اجتماعی و گرایش به توسعه بود. هاشمی رفسنجانی در تبیین منطق این دوره تصریح می‌کند که «کشور پس از جنگ نیازمند بازسازی همه‌جانبه است و بدون رشد اقتصادی و جذب سرمایه، امکان تثبیت انقلاب و نظام وجود نخواهد داشت» (Ehteshami, ۲۰۰۲). با این حال، پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که اتکای فزاینده به درآمدهای نفتی، در کنار سیاست‌های تعدیل ساختاری ناقص، به تعمیق شکاف طبقاتی و گسترش رانت‌جویی اقتصادی انجامید؛ روندی که در بلندمدت انسجام اجتماعی و پایداری طبقه متوسط نوظهور را با چالش مواجه ساخت (Pasaran, 2011; Farzangan et al., 2017). از این منظر، سازندگی هم‌زمان واجد ظرفیت‌های مدرن‌ساز و آسیب‌پذیری‌های ساختاری بود که پیامدهای آن فراتر از دهه ۱۳۷۰ در اقتصاد سیاسی ایران تداوم یافت.

۲-۱-۴. سیاست‌های دولت خاتمی (۱۳۸۴-۱۳۷۶): اصلاحات فرهنگی و

گفت‌وگوی تمدن‌ها

با روی کار آمدن خاتمی در سال ۱۳۷۶، گفتمان اصلاحات در مرکز سیاست‌گذاری عمومی قرار گرفت. این گفتمان بر توسعه سیاسی، گسترش جامعه مدنی و تنش‌زدایی در سیاست خارجی تأکید داشت. سیاست‌های کلیدی عبارت بودند از:

۱. گفتمان گفت‌وگوی تمدن‌ها: طرح ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها در سطح بین‌المللی، تصویری مثبت از ایران ارائه داد و روابط کشور را با اروپا و برخی کشورهای عربی بهبود

بخشید (Ehteshami, 2002). این امر موجب افزایش سرمایه اجتماعی و تقویت انسجام داخلی شد.

۲. توسعه فرهنگی و آزادی‌های مدنی: ایجاد فضای باز فرهنگی و مطبوعاتی، افزایش فعالیت‌های دانشجویی و سازمان‌های مدنی، بسترهایی برای تقویت مشارکت اجتماعی و انسجام میان گروه‌های مختلف فراهم آورد (Khosrukhavar, 2004).

۳. شکل‌گیری طبقه متوسط مدرن: این دوره شاهد تثبیت طبقه متوسط شهری بود که حامل ارزش‌های دموکراسی، آزادی و مشارکت سیاسی بود (Farahi, 2001). این طبقه به عامل کلیدی انسجام اجتماعی و توسعه بدل شد.

۴. توسعه آموزشی: استمرار سیاست‌های گسترش آموزش عالی، موجب افزایش سطح تحصیلات عمومی شد و نوعی همگرایی اجتماعی در ارزش‌های نوین مدرن ایجاد کرد (فراسخواه، ۱۴۰۱).

همان‌گونه که در دوره سازندگی مقاومت ساختارهای سنتی و نهادهای قدرت در برابر اصلاحات موجب شد بسیاری از سیاست‌های ساختاری به‌طور کامل تحقق نیابند و انسجام اجتماعی تضعیف شود، دوره اصلاحات در دولت محمد خاتمی نیز با چالش‌های مشابهی مواجه بود. هرچند خاتمی و جریان اصلاح‌طلب بر گسترش مردم‌سالاری دینی، حقوق مدنی و تقویت جامعه مدنی تأکید داشتند، اما این تأکیدات در بستر ساختار سیاسی تثبیت‌شده ایران با محدودیت‌های عمیق مواجه شد. تحلیل‌گران می‌گویند که برنامه اصلاحات خاتمی اغلب بر «دموکراسی اسلامی» مبتنی بود که در بسیاری از مواقع در تطابق با واقعیت‌های پیچیده ایران نبود و در عمل به‌نوعی روشنفکری دینی بدل شد که گاه به‌جای تقویت همبستگی ملی، به تحلیل‌های فرقه‌ای و تقسیمات قومی و اجتماعی انجامید (Open Democracy, 2007). خود خاتمی در واکنش به محدودیت‌ها تأکید کرده بود که «نظام‌های سیاسی باید توان اصلاح خود را داشته باشند؛ عدم توانایی در اصلاح به اسلام، مردم و خود ایران آسیب می‌زند (Alfoni, 2023). با این حال، مقاومت نهادهای قدرتمند غیرمنتخب مانند شورای نگهبان و قوه قضائیه در برابر تغییرات ساختاری و فاصله گرفتن

بخشی از جامعه از پروژه اصلاحات به علت ناکامی در کسب حقوق سیاسی واقعی، نشان داد که این دوره نتوانست انتظارات گسترده اجتماعی را پاسخگو باشد و در بلندمدت به‌نوعی سرخوردگی و تضعیف انسجام اجتماعی انجامید (Open Democracy, 2007).

۳-۱-۴. سیاست‌های دولت احمدی‌نژاد (۱۳۹۲-۱۳۸۴): توسعه ناموزون و فروپاشی انسجام اجتماعی

با آغاز دولت محمود احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۴، گفتمان «عدالت اجتماعی» و بازگشت به ارزش‌های انقلاب جایگزین گفتمان اصلاحات شد. این دوره با شعار حمایت از مستضعفان و مقابله با نخبگان سیاسی و اقتصادی آغاز گردید، اما در عمل به دوره‌ای از توسعه اجتماعی ناموزون، تعمیق شکاف‌های طبقاتی و بحران انسجام اجتماعی بدل شد.

۱. توسعه اجتماعی ناموزون و شورش روستاها

در عرصه‌ی سیاست داخلی، محمود احمدی‌نژاد با شعارهایی چون «دولت مهرورزی» و «توزیع عادلانه ثروت»، توانست حمایت بخش‌هایی از طبقات پایین و مناطق روستایی را جلب کند. سیاست‌های اقتصادی او، از جمله اجرای طرح پرداخت یارانه‌های نقدی و پروژه‌های عمرانی نظیر مسکن مهر، عمدتاً به‌سوی مناطق روستایی و شهرهای کوچک جهت‌گیری داشتند (Guiom, 2011). این سیاست‌ها در کوتاه‌مدت موجب افزایش مصرف و بهبود نسبی رضایت عمومی در مناطق کم‌برخوردار شد، اما در غیاب زیرساخت‌های پایدار تولیدی و مالی، نتوانستند رشد اقتصادی منسجمی را رقم بزنند.

در نتیجه، شکاف میان شهر و روستا نه تنها کاهش نیافت بلکه به‌نوعی واگرایی اجتماعی انجامید که طی آن، بخش‌هایی از طبقه متوسط شهری احساس عقب‌ماندگی و بی‌عدالتی کردند. به بیان دیگر، تمرکز بر بازتوزیع کوتاه‌مدت منابع، به تضعیف بنیان‌های اقتصادی و اجتماعی طبقه متوسط و افزایش شکاف‌های درون‌ساختاری جامعه انجامید (Bazoubandi, 2012).

۲. بازگشت به دهه شصت و تمرکز بر هسته سخت قدرت

احمدی‌نژاد با بازخوانی و احیای گفتمان انقلابی دهه ۱۳۶۰، در پی بازسازی ساختار قدرت سیاسی و انتقال آن از نخبگان سنتی به نیروهای جدید و نزدیک به خود بود. این رویکرد، همراه با تقویت جایگاه نهادهای امنیتی و نظامی، موجب تغییر موازنه‌ی قدرت درون نظام سیاسی شد (Brouberg & Farhi, 2016). در این فرایند، «هسته‌ی سخت قدرت» —یعنی نهادهای نظامی و امنیتی— به بازیگران اصلی اقتصاد و فرهنگ بدل شدند و با گسترش حضور خود در عرصه‌های اقتصادی، آموزشی و فرهنگی، نوعی نظامی‌سازی تدریجی جامعه را رقم زدند که به کاهش تنوع اجتماعی و فرهنگی انجامید (Vahri & Slot, 2012).

۳. شکاف طبقاتی و بحران درون‌خانوادگی

در سال ۱۳۸۸، اعتراض‌های گسترده پس از انتخابات ریاست‌جمهوری، شکاف‌های عمیق اجتماعی و سیاسی را آشکار ساخت. جامعه‌ی ایران در این مقطع نه تنها بر اساس خطوط سنتی و مدرن یا مرز میان شهر و روستا، بلکه حتی در درون خانواده‌ها دچار دوگانگی شد. از یک‌سو، طبقه‌ی متوسط شهری که حامل ارزش‌های مدرن و دموکراتیک بود از دولت فاصله گرفت و از سوی دیگر، اقشار کم‌درآمد به دلیل دریافت یارانه‌ها و حمایت‌های اقتصادی، همچنان از دولت دفاع کردند. این شکاف چندلایه اقتصادی، فرهنگی و سیاسی به تضعیف انسجام اجتماعی و شکل‌گیری واگرایی‌های پایدار در جامعه ایران انجامید (Bromberg & Farhi, 2016; Khosravi, 2017).

۴. سیاست‌های تفرقه‌افکنانه و عدالت پوپولیستی

احمدی‌نژاد سیاست‌های خود را با تأکید بر عدالت اجتماعی و مبارزه با فساد معرفی کرد، اما در عمل، رویکرد او بیشتر ماهیتی پوپولیستی و تفرقه‌انگیز داشت. سیاست‌هایی مانند پرداخت یارانه‌های نقدی و اجرای پروژه‌های گسترده‌ی مسکن مهر، در غیاب نظارت اقتصادی و مالی مؤثر، موجب افزایش نقدینگی و تورم شدند و به جای کاهش فاصله

طبقاتی، آن را تشدید کردند (Bazobandi, 2013; Pesaran, 2011).

۵. بن‌بست سیاست خارجی و تحریم‌های شورای امنیت

در عرصه سیاست خارجی، دولت احمدی‌نژاد با اتخاذ رویکردی تقابلی، به‌ویژه در موضوع هسته‌ای، موجب انزوای بین‌المللی ایران شد. تحریم‌های گسترده شورای امنیت (۲۰۰۶ تا ۲۰۱۰) اقتصاد ایران را تحت فشار شدید قرار داد (Halliday, 2011). این تحریم‌ها، همراه با سوءمدیریت داخلی، به تورم، بیکاری و کاهش رفاه عمومی منجر شد و درنهایت انسجام ملی را تضعیف کرد.

دوره دولت محمود احمدی‌نژاد را می‌توان به‌عنوان یک دوره بحران همبستگی ملی در ایران تحلیل کرد؛ دوره‌ای که در آن، بخش‌های قابل‌توجهی از طبقه متوسط جدید - به‌عنوان حاملان ارزش‌های مدرن و مشارکت سیاسی - از عرصه عمومی فاصله گرفتند. پژوهش‌های جامعه‌شناختی نشان داده‌اند که سیاست‌های احمدی‌نژاد با تمرکز بر جلب حمایت طبقات فرودست و تضعیف نقش طبقه متوسط در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی، به تضعیف سرمایه اجتماعی و کاهش اعتماد میان شهروندان و نهادهای حکومتی انجامید، به‌گونه‌ای که نقش طبقه متوسط در زمینه‌های مشارکت سیاسی و اجتماعی به‌طور قابل‌توجهی کاهش یافت و این امر به تعمیق شکاف‌های اجتماعی و کاهش همبستگی ملی کمک کرد (Atlantic Council, 2021; Nejad Iran, 2018). این روند، در ترکیب با فشارهای اقتصادی ناشی از تحریم‌های بین‌المللی و تورم مزمن، باعث شد بسیاری از شهروندان نسبت به دولت بدبین شوند و سطح مشارکت سیاسی و اعتماد عمومی کاهش یابد؛ نشانه‌هایی که پژوهش‌های اخیر به‌عنوان شاخص‌های تضعیف سرمایه اجتماعی در دوره احمدی‌نژاد شناسایی شده‌اند (Aghdasi, 2019; Atlantic Council, 2021). به‌این‌ترتیب، اگرچه شعارهای عدالت‌محور احمدی‌نژاد در ظاهر به همبستگی اجتماعی اشاره داشت، در عمل افزایش ناهمگونی اجتماعی، کاهش مشارکت طبقه متوسط و وخامت اعتماد عمومی از پیامدهای بلندمدت این دوره بوده است که انسجام اجتماعی و مشروعیت سیاسی را تضعیف کرد (Aghdasi, 2019).

۴-۱-۲. سیاست‌های دولت روحانی (۱۴۰۰-۱۳۹۲): برجام و انسجام کوتاه‌مدت

دولت روحانی در سال ۱۳۹۲ با شعار «تدبیر و امید» به قدرت رسید. تمرکز اصلی او بر سیاست خارجی و بازگشت به تعاملات جهانی بود.

۱. سیاست خارجی و برجام: دستیابی به توافق هسته‌ای (برجام) در سال ۲۰۱۵، امید گسترده‌ای در جامعه ایجاد کرد. بازگشت ایران به تعاملات جهانی، تقویت روابط با کشورهای اروپایی و جهان عرب، مشروعیت سیاسی و انسجام اجتماعی را افزایش داد (Vakili, 2015).

۲. افزایش امید اجتماعی: برجام موجب افزایش امید به بهبود وضعیت اقتصادی شد. این امیدواری، انسجام اجتماعی را در کوتاه‌مدت تقویت کرد (Ansari, 2016).

۳. تقویت طبقه متوسط شهری: بهبود نسبی درآمدها و ثبات اقتصادی، موجب شد طبقه متوسط در دوره‌ای کوتاه به تثبیت برسد.

دوره دولت حسن روحانی را می‌توان دوره‌ای از امید اجتماعی مشروط و سپس فرسایش سریع همبستگی اجتماعی دانست. دولت روحانی با اتکا به دیپلماسی هسته‌ای و توافق برجام، کوشید بازسازی اعتماد عمومی، بهبود شرایط اقتصادی و عادی‌سازی رابطه ایران با نظام بین‌الملل را به عنوان مبنای انسجام اجتماعی دنبال کند. با این حال، خروج ایالات متحده از برجام در سال ۲۰۱۸ و بازگشت تحریم‌ها نه تنها بنیان اقتصادی این راهبرد را فرو ریخت، بلکه به فروپاشی سرمایه نمادین دولت و تضعیف شدید امید اجتماعی انجامید (Vaezi & Leek, 2020). پژوهش‌های جدید نشان می‌دهند که تعویق و تعلیق اصلاحات ساختاری، وابستگی بیش‌ازحد دولت به دستاوردهای خارجی و ناتوانی در تحقق وعده‌های اقتصادی و عدالت اجتماعی، موجب شد شکاف میان دولت و جامعه گسترش یابد و سطح اعتماد عمومی و مشارکت اجتماعی به‌طور معناداری کاهش پیدا کند (Maloney, 2021; Farzanegan, 2022). در این چارچوب، دولت روحانی اگرچه در سطح گفتمانی بر عقلانیت، اعتدال و تعامل جهانی تأکید داشت، اما در عمل نتوانست این

گفتمان را به بنیانی پایدار برای همبستگی ملی تبدیل کند؛ امری که درنهایت به تشدید ناامیدی اجتماعی، تضعیف انسجام ملی و بازتولید بحران اقتصادی و اجتماعی انجامید (Ehteshami, 2023).

تحلیل سیاست‌های دولت‌های هاشمی رفسنجانی، خاتمی، احمدی‌نژاد و روحانی به وضوح نشان می‌دهد که ارتباط مستقیمی میان اصلاحات سیاسی-اقتصادی و انسجام اجتماعی وجود دارد. در دوره‌هایی که اصلاحات ساختاری و گشایش‌های اجتماعی و فرهنگی به طور پیوسته دنبال شدند، انسجام اجتماعی افزایش یافت. در مقابل، تعویق اصلاحات، افزایش فساد و رانت‌جویی و بازگشت به الگوهای بسته حکمرانی، به فرسایش انسجام اجتماعی منجر شد (Esping-Andersen, 1990). از منظر نظریه سرمایه اجتماعی، زمانی که اعتماد عمومی به نهادهای سیاسی و اجتماعی افزایش می‌یابد، تاب‌آوری و انسجام بیشتری شود (Putnam, 2000). تجربه سیاست‌گذاری پس از جنگ هشت‌ساله نشان داد که سیاست‌های رفاهی، توسعه زیرساختی و سیاست خارجی تنش‌زدا، سرمایه اجتماعی را تقویت می‌کنند اما ناکامی در ادامه اصلاحات، موجب کاهش اعتماد و سرمایه اجتماعی و در نتیجه تضعیف انسجام گردید. شاید مهم‌ترین درس آموخته مرور انتقادی تجارب سیاست‌گذاری چهار دولت مذکور این باشد که راهکار اصلی برای تقویت انسجام ملی در شرایط کنونی، ایجاد دولت رفاهی دموکراتیک، استمرار اصلاحات، تقویت جامعه مدنی و نهادینه‌سازی سیاست خارجی متوازن است.

۲-۴. عوامل منفی سیاست‌گذاری عمومی و انسجام اجتماعی در ایران

انسجام اجتماعی یکی از شاخص‌های کلیدی پایداری سیاسی و توسعه پایدار در جوامع معاصر است. دولت‌ها از طریق سیاست‌گذاری عمومی، ابزارهای گوناگونی برای تقویت یا تضعیف این انسجام در اختیار دارند. تجربه‌ی جمهوری اسلامی ایران پس از پایان جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (۱۳۶۷) نشان می‌دهد که اگرچه در دوره‌هایی سیاست‌های توسعه‌ای، رفاهی، فرهنگی و دیپلماسی خارجی به انسجام اجتماعی یاری رسانده‌اند، اما در مقابل، مجموعه‌ای از سیاست‌های معلق‌کننده‌ی اصلاحات، ضدیت با مدرنیته و

محدودکننده‌ی طبقه‌ی متوسط، مسیر انسجام اجتماعی را مختل کرده‌اند. در ادامه نوشتار سعی بر این است که با تمرکز بر عوامل منفی سیاست‌گذاری عمومی، نشان داده شود که چگونه تصمیمات سیاسی و نهادی، به‌جای همبستگی، گسست‌های اجتماعی و بی‌اعتمادی عمومی را بازتولید کرده‌اند.

۴-۲-۱. تعلیق اصلاحات و عقب‌نشینی از مدرنیته

یکی از مهم‌ترین عوامل ضد انسجام اجتماعی در ایران پس از جنگ، تعلیق روند اصلاحات و بازگشت به سیاست‌های محافظه‌کارانه بود. در دوره‌هایی که اصلاحات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی در دستور کار قرار گرفت، انسجام اجتماعی و امید عمومی تقویت شد؛ اما هرگاه این روند متوقف یا معلق شد، جامعه دچار شکاف و سرخوردگی گردید (Khosrokhavar, 2019). تعلیق اصلاحات نه تنها مانع از تحقق خواست‌های طبقه‌ی متوسط شد، بلکه سبب افزایش بی‌اعتمادی و احساس بی‌قدرتی شهروندان گردید. در این شرایط، به‌جای گسترش مشارکت مدنی، نوعی انفعال و بی‌تفاوتی اجتماعی رشد یافت که از عوامل اصلی تضعیف انسجام اجتماعی به شمار می‌رود.

۴-۲-۲. روستامحوری، عدالت‌گرایی عامه‌پسند و تضعیف شهرنشینی

سیاست‌های عدالت‌محور در ایران عمدتاً با تأکید بر روستامحوری و توزیع یارانه‌ای منابع دنبال شدند. این سیاست‌ها به‌جای ایجاد فرصت برابر، به شکلی وارونه به تقابل شهر و روستا دامن زدند. نتیجه آن شد که فرهنگ شهری و مدنی که بستر شکل‌گیری انسجام اجتماعی مدرن است، به حاشیه رانده شد (Behdad & Naamani, 2006). به‌جای توسعه‌ی متوازن، شاهد نوعی غلبه‌ی فرهنگ روستایی بر شهرها بودیم که عملاً منجر به عقب‌نشینی مدنیت، دانشگاه‌ها و تخصص‌گرایی شد. این سیاست‌ها نه تنها طبقه‌ی متوسط شهری را تضعیف کردند، بلکه مسیر حرکت به‌سوی مدرنیته را کند کرده و انسجام اجتماعی را به نفع پوپولیسم و توزیع رانتی تغییر دادند.

۴-۲-۳. به حاشیه راندن نیروهای معتدل و متخصص

یکی دیگر از سیاست‌های ضد انسجام اجتماعی، کنار زدن و حذف نیروهای متخصص و معتدل از ساختارهای مدیریتی و جایگزین کردن آن‌ها با نیروهای حامی و وفادار به جناح‌های سیاسی حاکم بوده است. این رویکرد منجر به تخریب نظام شایسته‌سالاری شد و به تضعیف اعتماد عمومی به نهادهای دولتی انجامید (Comet & Long, 2014). جایگزینی عقلانیت تکنوکراتیک با وفاداری سیاسی و ایدئولوژیک، ناکارآمدی اداری و فساد را افزایش داد. در نتیجه، شهروندان احساس کردند که توانایی و شایستگی معیار اصلی موفقیت اجتماعی نیست و همین امر موجب افزایش بی‌اعتمادی و شکاف میان دولت و جامعه شد.

۴-۲-۴. غلبه علائق ایدئولوژیک بر منافع ملی

در بسیاری از مقاطع، سیاست‌گذاری عمومی در ایران به‌جای تکیه بر منافع ملی و توسعه پایدار، تحت سلطه‌ی ایدئولوژی‌های سیاسی و مذهبی قرار گرفته است. این وضعیت نه تنها موجب بروز تعارض میان گروه‌های اجتماعی با دیدگاه‌های متفاوت شده، بلکه مشروعیت نظام تصمیم‌گیری را نیز زیر سؤال برده است (Dehbashi, 2008). برتری ایدئولوژی بر منافع ملی، موجب شد سیاست‌های داخلی و خارجی اغلب در تقابل با نیازهای واقعی شهروندان قرار گیرد و انسجام اجتماعی در نتیجه‌ی این تضاد تضعیف شود.

۴-۲-۵. رفتار انگشت‌نما در نظام بین‌الملل

سیاست خارجی ایران در برخی دوره‌ها به‌گونه‌ای پیش رفته که کشور را در انزوای بین‌المللی قرار داده است. از جمله، ماجراهای مرتبط با پرونده‌ی هسته‌ای، خروج آمریکا از برجام و انعقاد قراردادهای یک‌جانبه با روسیه و چین، نوعی بی‌اعتمادی نسبت به دولت در میان شهروندان ایجاد کرده است (Maloney, 2015). مردم به‌خوبی دریافته‌اند که سیاست خارجی پرهزینه و تنش‌زا، به زندگی روزمره‌ی آن‌ها آسیب مستقیم می‌زند. نتیجه‌ی چنین شرایطی، فرسایش انسجام اجتماعی و تقویت احساس محرومیت نسبی در میان طبقه‌ی

متوسط بود.

۶-۲-۴. تضعیف زبان فارسی و تقویت شکاف‌های قومی

یکی از سیاست‌های بحث‌برانگیز، تقویت قومیت‌ها و زبان‌های محلی در مقابل زبان و فرهنگ ملی بود. در حالی که توجه به تنوع فرهنگی و زبانی یک ضرورت است، اما غلبه‌ی سیاست‌های هویتی بر چارچوب ملی، موجب ایجاد گسست فرهنگی و اجتماعی شد (Salehi-Isfahani, 2017). به‌جای پایه‌ریزی انسجام ملی بر مبنای پذیرش تنوعات فرهنگی اجتماعی جامعه ایرانی (سیاست وحدت در عین کثرت)، با اتخاذ سیاست‌های محلی‌گرایانه، گاه زبان فارسی و هویت ملی را تضعیف کردند و زمینه تنش‌های قومی، مذهبی و منطقه‌ای را افزایش دادند. این روند، انسجام اجتماعی را با چالش‌های جدی مواجه ساخت.

۷-۲-۴. سیاست‌های امت‌محور در برابر ملت‌محوری

تمرکز بر امت‌گرایی اسلامی به‌جای ملت‌گرایی ایرانی، یکی دیگر از عوامل تضعیف انسجام اجتماعی بوده است. سیاست‌های امت‌محور، اولویت‌های داخلی و نیازهای ملی را به حاشیه رانده و موجب تقابل میان هویت ملی ایرانی و هویت امت اسلامی شد (Ehteshami & Vaziri, 2007). دوگانگی هویتی، انسجام اجتماعی را به‌ویژه در میان نسل‌های جدید، با بحران مواجه کرده و سبب تضعیف سرمایه‌ی اجتماعی گردیده است.

۸-۲-۴. سیاست‌های مداخله‌گر در زندگی شخصی

تصویب و اجرای سیاست‌هایی در حوزه‌ی سبک زندگی، فضای مجازی، موسیقی، هنر و حتی کنترل جمعیت، به‌طور مستقیم به حریم خصوصی شهروندان وارد شد. این نوع سیاست‌ها که به‌جای تقویت آزادی‌های فردی و مدنی، بیشتر بر محدودیت و کنترل تأکید داشتند، موجب افزایش نارضایتی عمومی و کاهش سرمایه‌ی اجتماعی شدند (Almond & Verba, 2015). دخالت در زندگی روزمره‌ی مردم، به‌ویژه نسل جوان، باعث شد شکاف

میان جامعه و حاکمیت عمیق‌تر گردد و احساس بیگانگی از نظم سیاسی تقویت شود.

۴-۲-۹. تحریم‌ها و پیامدهای اقتصادی

تحریم‌های بین‌المللی به‌ویژه در دوره‌های اخیر، ضربات شدیدی بر اقتصاد ایران وارد کردند. اما آنچه انسجام اجتماعی را بیش از خود تحریم‌ها تضعیف کرد، سیاست‌های ناکارآمد داخلی در مدیریت این بحران بود. ظهور پدیده‌ی «کاسبان تحریم» و افزایش فساد و رانت، شکاف طبقاتی را تشدید کرد (Hakimian, 2013). کاهش قدرت خرید، کوچک شدن طبقه‌ی متوسط و افزایش فقر، انسجام اجتماعی را به‌شدت کاهش داد و جامعه را در وضعیت بی‌ثباتی اقتصادی و روانی قرار داد.

بررسی سیاست‌گذاری عمومی ایران پس از جنگ نشان می‌دهد که عوامل متعددی به‌جای تقویت انسجام اجتماعی، آن را تضعیف کرده‌اند. از جمله تعلیق اصلاحات، غلبه‌ی فرهنگ روستایی بر شهرنشینی مدرن، کنار زدن متخصصان، سلطه‌ی ایدئولوژی بر منافع ملی، سیاست خارجی پرهزینه و انزواطلب، تضعیف هویت ملی در برابر قومیت‌ها، امت‌گرایی به‌جای ملت‌گرایی، دخالت در زندگی شخصی شهروندان و سوءمدیریت تحریم‌ها. نتیجه‌ی این روندها، کاهش سرمایه‌ی اجتماعی، فرسایش طبقه‌ی متوسط و افزایش بی‌اعتمادی عمومی بوده است. برای بازسازی انسجام اجتماعی، بازگشت به سیاست‌های اصلاحی، تقویت نهادهای مدنی، پذیرش مدرنیته، توسعه‌ی متوازن، شایسته‌سالاری، تعامل سازنده با جهان و ملت‌محوری ضروری است.

۵- نتیجه‌گیری و پیشنهاد

بررسی سیاست‌گذاری عمومی در ایران پس از جنگ نشان می‌دهد که در کنار برخی سیاست‌های مثبت در حوزه‌ی توسعه زیرساخت‌ها، آموزش عالی و رفاه اجتماعی، مجموعه‌ای از سیاست‌های منفی نیز به تضعیف انسجام اجتماعی منجر شده‌اند. تعلیق اصلاحات، غلبه ایدئولوژی بر منافع ملی، حذف نخبگان و متخصصان، تضعیف هویت ملی در برابر قومیت‌ها و سیاست خارجی پرهزینه و تنش‌زا، موجب کاهش سرمایه‌ی اجتماعی و

فرسایش طبقه‌ی متوسط گردید. این وضعیت، هم ریشه در ساختارهای نهادی و هم در رویکردهای ایدئولوژیک سیاست‌گذاری دارد. در نتیجه، انسجام اجتماعی ایران در دهه‌های اخیر بیش از هر چیز تحت فشار تصمیمات غیرمدرانه و غفلت از اولویت‌های ملی قرار داشته است. برای بازسازی و تقویت انسجام اجتماعی در ایران، اتخاذ مجموعه‌ای از راهکارهای علمی و عملی ضروری است:

۱-۵. تقویت سیاست‌های اجتماعی ایران محور:

سیاست‌گذاری باید بر اساس جغرافیا، تاریخ و فرهنگ ایران طراحی شود. این سرزمین با میراثی غنی از همزیستی اقوام و مذاهب، ظرفیت بالایی برای انسجام اجتماعی دارد و باید این میراث تقویت شود که از جمله این سیاست‌ها عبارت‌اند از:

۱. تقویت اندیشه و فرهنگ ایرانی: توجه به زبان فارسی، هنر، ادبیات و فلسفه‌ی ایرانی، نه تنها عامل پیونددهنده‌ی اقوام است بلکه می‌تواند سرمایه‌ای فرهنگی برای انسجام ملی و حضور فعال ایران در جهان باشد.

۲. اقتصاد علمی و شفاف: سیاست‌های اقتصادی باید از الگوهای رانتی و پوپولیستی فاصله گرفته و بر مبنای علم اقتصاد، توسعه پایدار، عدالت اجتماعی و شفافیت نهادی استوار شوند. تنها از طریق تقویت طبقه‌ی متوسط و کاهش فساد می‌توان انسجام اجتماعی را پایدار ساخت (Maloney, 2015).

۳. سیاست خارجی عقلانی و تعامل محور: بازگشت به اصل «تعادل» در روابط خارجی، یعنی نه انزوا و نه وابستگی، می‌تواند موقعیت ایران را در منطقه و جهان تقویت کند. دیپلماسی علمی و فرهنگی به جای تقابل ایدئولوژیک، انسجام داخلی را تقویت خواهد کرد.

۴. تقویت حوزه عمومی: تقویت آزادی‌های مدنی، فعالیت‌های داوطلبانه و مردم نهادی، رواداری و دگرپذیری، گسترش فضاهاى عمومی و تعاملی و پرهیز از سیاست‌هایی که باعث قطبی‌سازی اجتماعی می‌شود.

ایران با پشتوانه‌ی تاریخ و فرهنگ دیرینه، می‌تواند سیاست‌های اجتماعی خود را بر

محور «ملت ایران» و نه بر اساس مصلحت‌های کوتاه‌مدت یا ایدئولوژیک بازسازی کند. انسجام اجتماعی در گرو پذیرش مدرنیته با الزامات آن، تعامل سازنده با جهان، تقویت نهادهای مدنی و بازگشت به سنت اندیشه و فرهنگ ایرانی است. در عصر تحولات جهانی، تنها با حکمرانی علمی و ایران‌محور می‌توان سرمایه اجتماعی را احیا کرده و آینده‌ای باثبات‌تر برای کشور رقم زد.

۵-۲. سیاست پایدار کردن چرخه مثبت انسجام- تاب‌آوری ملی

ناپایداری و تداوم چرخه معیوب انسجام تاب‌آوری در دوران جمهوری اسلامی به صورت مستقیم به ویژگی‌ها و کیفیت سیاست‌گذاری‌های عمومی مربوط می‌شود. از این رو ضروری است برای مثبت کردن چرخه انسجام- تاب‌آوری منطق سیاست‌گذاری عمومی را در سه سطح ساختار، فرایند و محتوا، متناسب با مؤلفه‌های انسجام و تاب‌آوری مطابق شرح زیر بازنگری و بازتنظیم نمود:

۵-۲-۱. بازنگری ساختاری سیاست‌ها: پرهیز از تمرکزگرایی، بخشی‌نگری و

تضعیف حکمرانی شبکه‌ای

مطالعات متعدد (امیدی، ۱۳۹۹؛ غفاری و عزیزی مهر، ۱۳۹۱؛ الوانی، ۱۴۰۳؛ World Bank, 2022) نشان می‌دهند که ساختار سیاست‌گذاری در ایران به شدت متمرکز، بالا به پایین و بخشی‌نگر است. تصمیم‌گیری عمدتاً در نهادهای مرکزی و غیرتعاملی صورت می‌گیرد و سازوکارهای مشارکت ذی‌نفعان محلی یا مدنی در طراحی و ارزیابی سیاست‌ها ضعیف است این ساختار سبب می‌شود واکنش دولت به بحران‌ها، مقطعی، دستوری و فاقد یادگیری نهادی باشد. مثلاً در بحران‌های طبیعی (زلزله، سیلاب) یا اقتصادی (تحریم و تورم)، پاسخ‌ها بیشتر امدادی و کوتاه‌مدت‌اند و منجر به تقویت ظرفیت‌های نهادی یا محلی نمی‌شوند (United Nations, 2019؛ پیران، ۱۳۹۶). در نتیجه، پس از هر بحران، سرمایه اجتماعی بسیج‌شده دوباره فروکش می‌کند و چرخه معیوب انسجام-تاب‌آوری تکرار می‌شود.

۲-۲-۵. بازنگری فرایندی سیاست‌ها: جلوگیری از غلبه ملاحظات امنیتی بر

سیاست‌گذاری اجتماعی

بر اساس گزارش‌های پژوهشی و نهادی (Farzanegan, 2018; Keddie, 2006; Bayat, ۲۰۱۳)، سیاست‌گذاری عمومی در ایران اغلب تحت تأثیر منطق «ثبات سیاسی» بیش از «سرمایه‌سازی اجتماعی» است. این امر سبب می‌شود اعتماد نهادی که پایه انسجام پایدار است در مواجهه با رویدادهای اعتراضی یا بحران‌های اجتماعی آسیب ببیند. نمونه‌هایی چون واکنش به اعتراضات ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ یا حادثه سقوط هواپیمای اکرانی بر فراز تهران نشان داده‌اند که کمبود شفافیت و پاسخ‌گویی، اعتماد عمومی را فرسایش داده است (Sadeghi-Boroujerdi, 2023). به بیان نظریه‌های حکمرانی مشارکتی^۱ (Council of Europe, 2005; OECD, 2011)، هرگاه دولت نتواند از بحران‌ها برای بازسازی اعتماد و گفت‌وگوی اجتماعی بهره گیرد، تاب‌آوری نهادی تضعیف می‌شود و انسجام تنها در سطح هیجانی و کوتاه‌مدت باقی می‌ماند.

۳-۲-۵. بازنگری محتوایی سیاست‌ها: شکاف میان عدالت توزیعی و شمول

اجتماعی

محتوای سیاست‌های اقتصادی-اجتماعی ایران، هرچند در ظاهر عدالت‌محور است، اما در عمل با ناپایداری اقتصادی و نابرابری مزمن روبه‌روست. گزارش‌های بانک جهانی (World Bank, 2018) و سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه (OECD, 2011) نشان می‌دهند که تحریم‌ها، تورم ساختاری و نظام یارانه‌ای ناکارا، موجب کاهش قدرت خرید، گسترش فقر و احساس بی‌عدالتی شده‌اند. چنین شرایطی، انسجام اجتماعی را در بعد «شمول و برابری» تضعیف می‌کند. به بیان دیگر، سیاست‌گذاری عمومی در ایران عمدتاً واکنشی^۲ است نه پیش‌نگر^۳؛ این رویکرد منجر به ایجاد انسجام مقطعی و احساسی (مثلاً در

^۱Theories of participatory governance

^۲Reactive

^۳proactive

زمان جنگ یا بحران) اما عدم تداوم در قالب نهادهای اعتمادساز می‌شود. این یافته (ناپایداری چرخه مثبت انسجام-تاب‌آوری)، بازتاب مستقیم سه کاستی بنیادین در سیاست‌گذاری عمومی ایران است:

۱. ساختار متمرکز و غیربازتابی که یادگیری نهادی را محدود می‌کند؛
۲. غلبه نگاه امنیتی و کوتاه‌مدت بر رویکرد اجتماعی و مشارکتی؛
۳. فقدان عدالت ساختاری و سیاست‌های پایدار رفاهی که شمول اجتماعی را تضمین کنند.

بنابراین، برای تبدیل انسجام موقتی و گذرا به انسجام پایدار، سیاست‌گذاری عمومی ایران نیازمند گذار از «مدیریت بحران» به «حکمرانی یادگیرنده و مشارکتی» است؛ گذاری که مستلزم تقویت اعتماد نهادی، شفافیت در نظام حکمرانی، عدالت توزیعی و مشارکت واقعی جامعه مدنی است.

تشکر و سپاسگزاری: نسخه اولیه این مقاله در دومین همایش وضعیت اجتماعی ایران که توسط دانشگاه علامه طباطبائی و با حمایت سازمان امور اجتماعی وزارت کشور در ۵ و ۶ آبان ماه ۱۴۰۴ برگزار شد، ارائه گردید. نویسندگان از مجریان و حامیان این همایش که فرصت ارائه مقاله و سپس اصلاح و تکمیل آن را به شکل حاضر دادند سپاسگزاری می‌نمایند.*

تعارض منافع: نویسندگان هیچ تضاد منافی ندارند.

ORCID

Ali Yousofi
Rohollah Eslami

<https://orcid.org/0000-0002-9847-0750>

<https://orcid.org/0000-0001-7429-6105>

۱ سیاست غیربازتابی (Non-reflexive) حاکی از فقدان ظرفیت بازاندیشی، خوداصلاحی و یادگیری از تجربه‌ها در فرایند سیاست‌گذاری. یعنی ساختار اداری و سیاستی به گونه‌ای طراحی شده که از بازخوردها و خطاهای گذشته نمی‌آموزد و سیاست‌ها اغلب بدون اصلاح و ارزیابی دقیق، تکرار می‌شوند.

۲ در فرایند تدوین و بازبینی این نوشتار، از سامانه هوش مصنوعی (ChatGPT(GPT-5))، توسعه‌یافته توسط شرکت OpenAI، ۲۰۲۵ بهره‌گیری شده است. نقش هوش مصنوعی در این نوشتار صرفاً در حد ابزار کمکی برای تسهیل تحلیل و نگارش بوده و هیچ‌گونه تصمیم‌گیری علمی، قضاوت تحلیلی یا نویسندگی مستقل به آن واگذار نشده است.

منابع

- امیدی، رضا (۱۳۹۹)، «تعارض نهادی و شکست سیاست گذاری»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، دوره یازدهم، شماره اول، بهار و تابستان، ۱۳۹۹ ص ۱۰۳-۱۳۳.
- الوانی، سیدمهدی؛ کریمی، خدیجه؛ حسین پور، داوود و قربانی زاده، وجه الله. (۱۴۰۳)، «فرا حکمرانی: گامی در ارتقای الگوی حکمرانی (مورد مطالعه: صنعت پتروشیمی ایران)»، *پژوهش های مدیریت عمومی*، ۱۷ (۶۳)، ۱-۳۲.
- پیران، پرویز؛ اسدی، سعیده و دادگر، نیکو (۱۳۹۶)، «بررسی نقش تاب آوری اجتماعی در موفقیت فرایند بازسازی (مطالعه موردی: جوامع روستایی درب آستانه و باباپشمان پس از زلزله سال ۱۳۸۵ دشت سیلاخور، استان لرستان)»، *فصلنامه مسکن و محیط روستا*، شماره ۱۵۷، دوره ۳۶: ۱۰۰-۸۷.
- فرستخواه، مقصود (۱۴۰۱)، *گاه و بی گاه دانشگاه در ایران: مباحثی نو و انتقادی در باب دانشگاه پژوهی، مطالعات علم و آموزش عالی*. تهران: نشر آگاه.
- غفاری، غلامرضا؛ عزیزی مهر خیام (۱۳۹۱)، «رویکرد نهادی و تحلیل سیاست های رفاهی در ایران معاصر»، *فصلنامه مطالعات جامعه شناختی*. ۱۹ (۱) ۲۳-۵۶.

References

- Abdi Z, Hsu J, Ahmadnezhad E, Majdzadeh R, & Iraj Harirchi I, (2020). An analysis of financial protection before and after the Iranian Health Transformation Plan. *Eastern Mediterranean Health Journal/ All issue/Volume 26 issue 9*:1025-1033.
- Aghdaci, A. A. (2019). *Relationship of the political development process with social capital: Case study: The Ahmadinejad government*. BSJ Public Social Sci.
- Alcock, P., Haux, T., May, M., & Wright, S. (2016). *The Student's Companion to Social Policy*. Wiley-Blackwell.
- Alfoneh, A. (2023). *Former President Mohammad Khatami: Regime Reform or Destruction*. AGSI. Retrieved from <https://agsi.org/analysis/former-president-mohammad-khatami-regime-reform-or-destruction> (AGSI)
- Almond, G. A., & Verba, S. (2015). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.

- Amirahmadi, H. (1990). *Revolution and Economic Transition: The Iranian Experience*. State University of New York Press.
- Ansari, A. (2016). *Iran: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Atlantic Council. (2021). *Iran's middle class has been eroding for some time. Now it's only getting worse*. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/irans-middle-class-has-been-eroding-for-some-time-now-its-only-getting-worse/>
- Baqeri Lankarani, K., et al. (2021). COVID-19 and health system resilience in Iran: Lessons learned under sanctions. *Iranian Journal of Public Health*, 50(Suppl. 1), 5–14.
- Bayat, A. (2013). *Life as politics: How ordinary people change the Middle East* (2nd ed.). Stanford University Press.
- Bazoobandi, S. (2012). *Iran's Domestic Political and Economic Challenges*. Gulf Research Center
- Bazoobandi, S. (2013). Political and Economic Effects of Populist Policies in Iran. *Middle East Economic Review*, 7(2), 45–62
- Behdad, S., & Nomani, F. (2006). *Labor and globalization in Iran*. Syracuse University Press.
- Brumberg, D., & Farhi, F. (2016). *Power and Change in Iran: Politics of Contention and Conciliation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Cammett, M., & Luong, P. J. (2014). Is there an authoritarian advantage? *Comparative Politics*, 46(2), 121–143.
- Chan, J., To, H., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302. <https://doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1>
- Council of Europe. (2005). *Concerted development of social cohesion indicators: Methodological guide*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Sage Publications.
- Dabashi, H. (2008). *Iran: A people interrupted*. New Press.
- Durkheim, É. (1951). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1897)
- Durkheim, É. (2014). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). Free Press. (Original work published 1893)
- Ehteshami, A. (2002). *After Khomeini: The Iranian Second Republic*. Routledge.
- Ehteshami, A. (2002). *After Khomeini: The Iranian second republic*. Routledge.
- Ehteshami, A. (2023). *Iran: Political development, sanctions, and social discontent*. Routledge.

- Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2007). *Iran and the rise of its neoconservatives*. I.B. Tauris.
- Eisenhardt, K. M. (1989). Building theories from case study research. *Academy of Management Review*, 14(4), 532–550.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.
- Farhi, F. (2001). States and Urban-Based Revolutions: Iran and Nicaragua. *Comparative Studies in Society and History*, 40(4), 911–938.
- Farzanegan, M. R. (2018). Sanctions and the Iranian economy: The human cost of economic isolation. *Middle East Development Journal*, 10(3), 377–396.
- Farzanegan, M. R. (2022). Political economy of sanctions and state–society relations in Iran. *Middle East Development Journal*, 14(2), 145–166. <https://doi.org/10.1080/17938120.2022.2038431>
- Farzanegan, M. R., Alaedini, P., & Azizimehr, K. (2017). Middle class in Iran: Oil rents, modernization, and political development. *Journal of Economic Development*, 42(3), 1–29.
- Group for Crisis International (International Crisis Group). (2023). Iran's environmental crisis: Water, politics and protest. Brussels: *ICG Report* No. 245.
- Guillaume, D. (2011). *Iran — The chronicles of the subsidy reform* (IMF Working Paper). International Monetary Fund.
- Hakimian, H. (2013). The economic legacy of sanctions on Iran. *Middle East Economic Review*, 25(3), 5–28.
- Halliday, F. (2011). Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad. *Middle East Journal*, 65(4), 556–573.
- Harris, K. (2013). *A Social Revolution: Politics and the Welfare State in Iran*. University of California Press.
- Hiro, D. (1991). *The longest war: The Iran-Iraq military conflict*. London: Routledge.
- Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: The state of Canadian research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Keddie, N. R. (2003). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
- Khodayari-Zarnaq R, Kabiri N, Alizadeh G. (2020). Health in First to Sixth Economic, Social, and Cultural Development Plans of Iran: A Document Analysis. *J Research Health*; 10 (1):1-10. URL: <http://jrh.gmu.ac.ir/article-1-1615-en.html>
- Khosravi, S. (2017). *Precarious Lives: Waiting and Hope in Iran*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Khosrokhavar, F. (2004). *The New Arab Revolutions That Shook the World*. Paradigm.

- Khosrokhavar, F. (2019). *Iranian society: Between Islamism and globalization*. Routledge.
- Korpi, W., & Palme, J. (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: Welfare state institutions, inequality, and poverty in the Western countries. *American Sociological Review*, 63(5), 661–687.
- Maloney, S. (2015). *Iran's political economy since the revolution*. Cambridge University Press.
- Maloney, S. (2021). *The Iranian revolution at forty*. Brookings Institution Press.
- OpenAI. (2025). *ChatGPT (GPT-5) [Large language model]*. <https://chat.openai.com/>
- OpenDemocracy. (2007). *A critique of the reform movement in Iran under Khatami*. Retrieved from https://www.opendemocracy.net/en/election_2607jsp/ (openDemocracy)
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2012). *Social cohesion policy review: Concepts and measurement*. Paris: OECD Publishing.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2011). *Perspectives on global development 2012: Social cohesion in a shifting world*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/persp_glob_dev-2012-en
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Parsons, W. (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*. Edward Elgar.
- Pesaran, M. H. (2011). Iran's Struggle with Economic Reforms. *Middle East Journal*, 65(3), 381–406.
- Pesaran, M. H. (2011). Oil dependency and economic development in Iran. In *Iran's economy: Past, present and future* (pp. 1–34). Cambridge University Press
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.
- Ramazani, R. K. (1986). *Foreign policy of the Islamic Republic of Iran: The structure and dynamics of a changing regime*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press
- Ramesh, M. (2004). *Social policy in East and Southeast Asia: Education, health, housing and income maintenance*. Routledge.
- Sadeghi Boroujerdi, A. (2023). Protests and politics of change in Iran: From 2017 to 2022. *Middle East Journal*, 77(2), 201–228.
- Salehi-Isfahani, D. (2017). *Iran's economy in the shadow of sanctions*. Brookings Institution.
- Nezhad Iran, M., (2018). The New Middle Class and Political Developments

- in Iran. *Specialty Journal of Politics and Law*, Vol, 3 (3): 38-47.
- Titmuss, R. M. (1974). *Social Policy: An Introduction*. Pantheon Books.
- United Nations. (2019). *Flash appeal: Iran floods 2019 – Situation report*. New York: United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA).
- Vaez, A., & Liik, K. (2020). *The unraveling of the Iran nuclear deal and its consequences*. International Crisis Group.
- Vakil, S. (2015). *Iran and the GCC: Hedging, Pragmatism, and Opportunism*. Chatham House Papers.
- Wehrey, F., & Sloat, A. (2012). *The Rise of the Iranian Security State*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace
- Workman, T. (1991). *The social origins of the Iran-Iraq war*. Toronto: York University, York Centre for International and Security Studies. Retrieved from <https://yorkspace.library.yorku.ca/>
- World Bank. (2018). *Iran economic monitor: Weathering economic challenges*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2018). *Iran economic monitor: Weathering economic challenges*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2022). *Iran economic monitor: Managing risks and opportunities under sanctions*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2022). *Iran economic monitor: Managing risks and opportunities under sanctions*. Washington, DC: World Bank.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). Sage Publications
- Zenkow, L. (2019). Environmental degradation and social unrest in Iran. *Foreign Policy Brief*, 8(2), 17–22.

استناد به این مقاله: یوسفی، علی،، اسلامی، روح‌الله. (۱۴۰۴). سیاست‌گذاری عمومی و انسجام اجتماعی: بازخوانی انتقادی سیاست‌های دوره پس از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۳۲ (۱۱۰)، ۱۸۵-۲۱۸.
DOI: 10.22054/qjss.2026.90563.2953

Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...